

УДК 811.163.2'28(477.7)

В. О. Колесник (Одеса)

ОДЕСЬКА БОЛГАРИСТИКА ЗА 140 РОКІВ

Резюме

У статті розглянуто етапи розвитку болгарсько-українських стосунків на Одещині та становлення болгаристики як науки в Одеському університеті у різні періоди його існування – у Рішельєвському ліцеї, Новоросійському університеті, Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова та на сучасному етапі.

Ключові слова: болгарська мова, болгаристика, Рішельєвський ліцей, Новоросійський університет, болгарські переселенські говірки.

Summary

Odessa National University is a scientific centre of Slavonic studies in Ukraine. The University has its long-standing traditions to study languages and literature of south Slavonic peoples. The foundation of Novorossiysk University (1865) was partially caused by the desire of Russian government to attract Slavs in particular Bulgarian. Slavonic scholars of Odessa the problem of language contacts, the problem of interaction between Russian and Bulgarian, Ukrainian and Bulgarian dialects in our region.

Key words: Bulgarian language, Novorossiyskiy university, Odessa National University, Bulgarian trans migratory dialects.

Братські стосунки між болгарами і жителями нашого міста виникають з самого початку заснування Одеси. Першими поселенцями Новоросії після вигнання турків були запорізькі козаки. Але в період поживленої діяльності по освоєнню цих земель значну роль відіграли представники інших народів – серби, молдовани, поляки, греки, вірмени, албанці, шведи і особливо болгари. За результатами першого перепису населення 1795 року в Одесі мешкало 2 349 душ, з яких 60 записані як болгари – 33 осіб чоловічої статі і 27 – жіночої.

Вже в другій половині ХУІІІ ст. відомо декілька значних переселень болгар з-під гніту Туреччини. Про це знаходимо свідчення у одного з перших істориків нашого краю А. Скальковського та в матеріалах Одеського архіву. Поступово болгарська еміграція до Новоросії створює серед болгар політичну орієнтацію на співчуття і допомогу з боку Росії. Одеса для болгарських емігрантів стає найбільш придатним в політичному і географічному відношенні центром опозиційних елементів [17: 236].

Згодом болгари починають брати все більшу участь в культурному та політичному житті краю. Сприяє цьому відкриття у 1817 році в Одесі

першого вищого учбового закладу на півдні України – Рішельєвського ліцею. В стінах ліцею навчалося й болгарське юнацтво, яке зарекомендувало себе видатними діячами на ниві болгарського національного руху – Д. Ст. Мутев, К. Н. Палаузов, С. Н. Палаузов, Добрі Чинтулов (1840), Н. М. Тошков, Е. Мутева, Н. Х. Касапські, І. П. Мусін – майбутній художник, П. Берон, Васіл Берон, Ботьо Петков – батько Хр. Ботева та ін. Досить пригадати ім'я Миколи Палаузова, якого справедливо вважають одним з найголовніших діячів, що збудив до нового життя пригнічений рабством болгарський народ. За участь у Російсько-турецькій війні імператором Олександром II він нагороджений орденом св. Святослава, а генералом Ф. Ф. Радецьким – орденом «Шипка» [15: 140].

Першим з болгар, хто одержав освіту не тільки в Рішельєвському ліцеї, але й взагалі в Росії, був Найдено Геров, який після повернення на батьківщину заснував у Філіпполі перший болгарський учбовий заклад ім. Кирила і Мефодія, який готував вчителів для поневоленої Болгарії.

Вихованець ліцею Іван Богоров переклав болгарською мовою два підручники з географії, створив граматику болгарської мови, видавав болгарську газету «Цариградски вестник», в Одесі видав свою першу книжку – «Лици на болгарските царе Йоанна Шишмана и Болгарския левъ». Випускник гімназії Д. Мутев став доктором філософії Берлінського університету, Н. Ст. Мутев – першим болгарським композитором. Свої перші поетичні твори почав писати в Одесі Добрі Чинтулов. Це відомі усім болгарам поезії-пісні «Къде си вярна ти, любов народна», «Стани, стани, юнак балкански». У 1881 році в Одесі відомий український композитор Василь Пащенко переклав ці вірші на музику і написав марш [15: 144].

«Борець за болгарську освіту» Васил Априлов видає в Одесі книгу «Денница на новобългарското образование» та брошуру «Българските книжници, или на кое славянско племе собствено принадлежи кириловската азбука».

В Одесі жили та працювали не тільки діячі болгарської освіти, але й видатні поети, письменники та політичні діячі – Х. Ботев, І. Вазов, А. Константинов, Г. Раковський та ін. Перелік цих яскравих імен можна було б значно збільшити, але й цього досить, щоб зрозуміти, чим була Одеса для болгар в період їхньої визвольної боротьби.

Інтерес до Болгарії і особливо до її минулого розпочинається у одеситів саме з того часу, коли в Одесі у 1839 році засновується Одеське товариство історії та старожитностей. Як відомо, Товариство видавало свої «Записки», в яких зосереджено значний матеріал з історії болгар та їх держави. Так, уже в першому томі «Записок» звертає на себе увагу стаття А. Черткова «О числе русского войска, завоевавшего Болгарию, и сражавшегося с греками во Фракии и Македонии в 967-971 годах».

Особливе місце у зв'язках Болгарії з Україною безперечно належить Одеському (Новоросійському) університету, відкриття якого (13 травня 1865 року) було викликане бажанням російського уряду притягти до себе слов'ян Балканського півострова, зокрема болгар.

Усі прогресивні газети тодішньої Росії відгукнулися на відкриття Новоросійського університету. Видатні вчені, прогресивні громадські та політичні діячі вітали Одесу з перемогою. До їх голосу приєдналися і представники братніх слов'янських народів. «Весть, дошедшая недавно и до нас, Южных Славян, живущих на целом Балканском полуострове и в придунайских княжествах, есть одна из самих радостных вестей. Это открытие Новороссийского университета в Одессе. Весть эта вызывает богатые мысли как у старого, так и у молодого поколения: что от этого университета можно заимствовать все, что нужно для образования и развития нашей страны» – писав невідомий болгарин у своєму листі до редактора щотижневої газети «День» Івана Аксакова.

У Новоросійському університеті на юридичному факультеті вивчав право видатний болгарський письменник Алеко Константинов, майбутній міністр правосуддя Болгарії Георги Згурев, майбутній політик, міністр у п'яти міністерствах Болгарії Дімітр Тончев, головнокомандувач болгарської армії, міністр оборони Сава Муткуров, болгарський громадський діяч Петр Оджаков, який був і дійсним членом Юридичного товариства при Новоросійському університеті [15: 127, 144].

Студентом, а пізніше і доцентом юридичного факультету був болгарин Вл. Н. Палаузов [15: 127, 143]. Природознавчі науки тут вивчав засновник соціал-демократичної партії Дімітр Благоєв (1879 р.), майбутній вчитель Болградської, а пізніше і Варненської гімназії Петр Вулпе [15: 133].

Першим деканом історико-філологічного факультету був обраний видатний мовознавець, один із засновників слов'янської філологічної науки Віктор Іванович Григорович. Два з половиною роки проводить В. Григорович за кордоном. Пішки проходить він усі південнослов'янські землі, пильно розшукує сліди старослов'янської писемності. Із своєї подорожі він повернувся з колосальною кількістю стародавніх слов'янських рукописів. Досить тут згадати тільки один із них – знамените Маріїнське євангеліє XI століття.

Професор В. Григорович залишив після себе велику наукову спадщину, серед якої дослідженням з болгарської мови, літератури та історії належить почесне місце. Сам В. І. Григорович бездоганно володів болгарською мовою і майстерно викладав її студентам. Інколи на свої університетські лекції він запрошував рядових болгар, які мешкали в Одесі, і в своїх твердженнях спирався на їх авторитет. Душевне й турботливе ставлення до вихідців із Болгарії особливо відчувалося на

його опіці першої болгарської поетеси і фольклористки Олени Мутевої [17].

У справі вивчення болгарської мови багато зробив і другий представник нашого університету, перший завідувачий кафедрою російської мови академік Петро Спиридонович Білярський (1819-1867). Болгарській мові присвячена одна із його центральних робіт «Судьба церковного языка. Историко-филологическое исследование». Ця праця багато дає для розуміння питання втрати іменного відмінювання в болгарській мові, причини якої не цілком з'ясовані і в сучасній науці.

Багато зробили в галузі болгаристики і такі видатні представники Одеського університету, як О. О. Кочубинський (1845-1907) та В. І. Шерцль (1843-1906). Перший із них відомий своїми розробками з історії слов'ястики, зокрема болгарської, та етнографії болгар [14]. Другий вивчав болгарську мову в порівнянні з іншими слов'янськими мовами [23].

Серед інших представників нашого університету, які займалися болгаристикою в дореволюційний період, слід назвати професора Михайла Георгієвича Попруженка. З численної кількості його робіт особливої уваги заслуговує монографія «Синодик царя Бориса» (Одеса, 1899). Це фундаментальне дослідження старослов'янської пам'ятки, що містить багатий матеріал про внутрішнє положення Болгарії XIII-XIV століть.

З 1901 року в Одесі розпочинає свою роботу Борис Михайлович Ляпунов (1862-1943). Про його багатогранну наукову діяльність в ділянці болгарознавства свідчить той факт, що в 1932 році його обирають членом-кореспондентом Болгарської Академії наук. Його перу належать ряд статей та робіт головним чином з історії болгарської мови та її рукописних пам'яток [16].

Таким чином, до 1917 року болгаристика в Новоросійському університеті мала вже свої яскраві традиції, своїх видатних представників. Наш університет мав усі необхідні можливості виховувати свої власні кадри слов'янознавців, в тому числі болгаристів.

Саме до них, у першу чергу, й належить Петро Йосипович Потапов (1882-1945), головна діяльність якого в галузі болгаристики зводилася до вивчення мови староболгарських пам'яток [18-21].

Наступним представником слов'янської філології в Одеському університеті, діяльність якого проходила головним чином після 1917 року, був Петро Панасович Бузук. Із його праць, які мають відношення до болгаристики, вкажемо на такі: Историко-культурные взаимоотношения румын и южных славян; К вопросу о месте написания Мариинского евангелия [5-6].

Особливо багато в галузі вивчення болгарської мови в післяреволюційний період зробив в Одесі професор Самійло Борисович Бернштейн.

З 1934 по 1938 рр. С. Б. Бернштейн завідував кафедрою болгарської мови та літератури Українського педагогічного інституту, який тоді знаходився в Одесі. Професор Бернштейн головну увагу приділяє діалектам, які поширені на території Одеської області.

В одеський період своєї діяльності з питань болгарського мовознавства С. Б. Бернштейн написав такі праці: З історії болгарської орфографії; Македонский язык; Развитието на българския литературен език; Болгарские говоры Украины (Ольшанский район) [1-4].

Питанням створення порівняльного синтаксису слов'янських мов в останні роки свого життя багато творчих зусиль доклав Микола Дмитрович Петрович (1892-1948). Почесне місце в його розробках належить фактам болгарської мови. Із інших його праць, які знаходяться в архіві його сім'ї, заслуговують на увагу «Одесская рукопись о гордом Агее» (1913), «Особенности языка и стиля "Повести о прекрасном Девгении"» (1914), «Апология Чернорица Храбра» та ін. [17].

У роки Великої Вітчизняної війни, під час евакуації, на філологічний факультет нашого університету в 1943 році був запрошений на посаду професора, а потім декана відомий славист Михайло Васильович Беляєв (1885-1948), який багато сил віддав створенню порівняльної граматики слов'янських мов та дослідженню пам'яток староболгарської мови.

Про неослабний інтерес до болгарської теми свідчать матеріали міжвузівських та міжнародних конференцій. Перша з них проходила в жовтні 1961 року, основною її тематикою були творчість Шевченка та болгаристика (Тези доповідей IV міжвузівської республіканської славистичної конференції. – Одеса, 1961). Болгарській темі на конференції були присвячені такі доповіді:

В. П. Дроздовський. Болгаризми в українських говірках південнобессарабського Примор'я.

М. М. Пчелінцева. Літературні зв'язки Івана Франка з Болгарією.

Б. О. Шайкевич, Х. Цеомашко. Христо Ботев в період перебування в селі Заднаевка.

О. В. Чичерін. Один з етапів критичного реалізму (Ян Неруда, Чехов, Вазов, Коцюбинський).

М. Д. Дихан. Революційна діяльність болгар в Одесі в 1917-1920 рр.

А. Д. Бачинський. Участь болгарських революціонерів в діяльності революційних організацій Одеси на початку XX ст.

Т. Є. Самборська. Одеса і національно-визвольний рух балканських народів у 1-й пол. XIX ст.

В. С. Алексєєв-Попов. Про підготовку книги «Одеса в історії зв'язків болгарського народу з Росією та Україною»

П. Й. Каришковський. До історії повстання Івайла в Болгарії (1277-1280) та ін. [17].

Навіть перелік тем свідчить про широкий та різноманітний діапазон охоплення питань історії, мови й культури Болгарії. Привертає увагу й той факт, що значна частина доповідей ґрунтується на одеських місцевих матеріалах.

В українській болгаристиці видатне місце належить Івану Михайловичу Дузю та Аделаїді Костянтинівні Смольській. З усіх видів їх творчої діяльності поки що цілковито не вивченими є їх болгаристичні пріоритети. За активну діяльність у цій галузі вони нагороджені болгарським орденом Кирила і Мефодія 1 ступеня.

Іван Михайлович був заступником голови обласного відділу Товариства українсько-болгарської дружби і вже тоді домагався заснування газети на болгарській мові та відкриття болгарських шкіл. У науковому доробку Івана Михайловича є кілька студій на слов'янські теми. Особливе розмаїття філологічних праць відзначається стосовно болгарської тематики – «Творчість Л.Толстого в болгарській публіцистиці кінця XIX ст.», «Василь Стефаник в болгарських перекладах», «Славянская тема в поэзии М. Рыльского», конференція, присвячена Петко Тодорову, Христо Смирненському, зустріч з Йорданом Мілевім, збірники поетичних творів українських та болгарських поетів – «Шляхами братерства» та «Світло на віки» за його редакцією [8-10].

Не випадково за часів Івана Михайловича були започатковані міжнародні студентські «Слов'янські вечори», що переросли пізніше у Міжнародні Кирило-Мефодіївські конференції, організатором яких була проф. А. К. Смольська.

Доцент А. Е. Данилко досліджував специфіку перекладів українських поетів на болгарську мову. Доцент кафедри зарубіжної літератури Б. О. Шайкевич досліджував проблеми розвитку болгарської літератури та образотворчого мистецтва Болгарії. Саме він уперше читав на філологічному факультеті цикл лекцій з болгарської літератури. Питання мовних контактів, взаємодії слов'янських мов розроблялись в працях проф. А. С. Смольської, проф. Ю. О. Карпенка, доц. Л. Ф. Баранник, В. П. Дроздовського та ін.

Як бачимо, ще з початку XIX ст. одеська болгаристика розвивалася у трьох напрямках: дослідження рукописів, діалектологія та проблеми розвитку болгарської літератури.

На сучасному етапі перед вченими Одеського університету стоїть завдання по відновленню славистичних традицій, яке почалося у 90-і роки.

В Одеському університеті в 1990 р. була проведена конференція, присвячена В. І. Григоровичу, у 1993 – «Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні», у 1998 – «Україна і Болгарія: віхи історичної дружби». У 1995 р. – відкрита спеціальність болгарська мова та література.

Головним напрямком наукової роботи наших болгаристів стала діалектологія. Понад 3 тис. діалектних текстів записано в болгарських селах викладачами, аспірантами та студентами-болгаристами. Започаткована серія «Българските говори в Украйна», перший випуск якої вийшов у 1998 р., та щорічник «Одеська болгаристика». Описані говірки сіл Кирнички, Кубей, Калчево, Євгеновка, Зоря. Готуються до друку ще три випуски серії [7; 12; 22].

Дослідження структурних елементів переселенських говірок, як і матеріальної і духовної культури болгар півдня України, дозволяє встановити їх типи та зв'язки з діалектами метрополії, що зроблено, наприклад у роботі С. І. Георгієвої стосовно говірки с. Зоря. Встановлено, що діалектний матеріал не підтверджує думку істориків про переселення зирянських болгар із сел Прилип і Подвис, а фіксує інший ареал – р-н Елхово і Тополовграда [7].

Іншим аспектом є дослідження процесу нівелювання балканських рис граматичної будови і словникового складу переселенських говірок, під впливом східного слов'янства відбулася втрата тих рис, які визначають їх балканське обличчя. Матеріали фіксують зменшення кількості минулих та майбутніх часів, втрату переповідних форм, пропуск допоміжного дієслова *сѣм* 'є' та коротких (енклітичних) форм займенників, нестабільність вживання артикля та етапи його занепаду. Втрати балканських рис граматичної структури, нестабільність так званих примарних балканізмів свідчить про наявність процесу дебалканізації в болгарських переселенських говірках під впливом небалканського мовного оточення. Тому важливим завданням дослідження є окреслення напрямів дебалканізації як процесу трансформації структури говірок [11].

На підставі переселенських болгарських говірок вдалося відтворити такі ланки попередніх етапів розвитку мови, свідчення про які вже відсутні у говірках метрополії. Дослідження підтверджують думку про те, що культурний вплив є первинним, а мовний – вторинним. Мовна інтерференція є результатом впливу культури того чи іншого етносу [13].

Результати комплексного дослідження будуть представлені в «Словнику болгарських говірок Півдня України», робота над якими триває вже 10 років.

Література

1. Бернштейн С. Б. З історії болгарської орфографії // Мовознавство – 1937. – № 11. – С. 103-114.
2. Бернштейн С. Б. Македонський язык // БЭС. – Т. 37. – С. 734-744.
3. Бернштейн С. Б. Развитието на българския литературен език. – К., 1937.
4. Бернштейн С. Б. Болгарские говоры Украины (Ольшанский район)

- // Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту. – 1939. – Т. 1. – С. 111-126.
5. Бузук П. П. Историко-культурные взаимоотношения румун и южных славян // Русский филологический вестник. – 1916. – №4. – С. 216-236.
 6. Бузук П. П. К вопросу о месте написания Мариинского евангелия // Изв. отд. русск. яз. и словесн. Рос. Акад. наук. – 1918. – Т. XXIII. – Кн. 2. – С. 150-179.
 7. Георгієва С. І. Болгарська переселенська говірка мішаного типу: стан і етапи формування. Автореф. дис. ... кандидата філол. наук. – Київ, 2006.
 8. Дузь І. М. Містами та селами братньої Болгарії: Нотатки письменника // Чорноморська комуна. – 1969. – 4 листопада.
 9. Дузь І. М. Незабутні обійми другарів // Чорноморська комуна. – 1966. – 8 вересня.
 10. Дузь І. М. Славянская тема в поэзии М. Рыльского // Труды Одесского университета. Серия филологических наук. – 1958 – Т. 148. – Вып. 7. – С. 73-85.
 11. Колесник В. О. Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Автореф. дис. ... доктора філол. наук. – Київ, 2005.
 12. Колесник В. А. Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь / / Българските говори в Украйна. – Одесса, 2001 – Т.3.
 13. Колесник В. А. Концепция этнолингвистического атласа болгарской диаспоры на Украине // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999. – С. 314-319.
 14. Кочубинский А. А. Материалы для этнографии болгар // Зап. Одеського об-ва истории и древностей. – Т. 15. – Одесса, 1889. – С. 828-840.
 15. Налбантова Е. Одеса в българската история и литература на XIX век. – Одеса: Друк, 2006.
 16. Обнорський С. Памяти академика Б. М. Ляпунова (некролог) / / Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Москва, 1944. – Т. 3. – Вып. 5. – С. 228-231.
 17. Павлюк М. В. Болгаристика в Одеському університеті за 100 років // Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. – Одеса, 1962. – Т. 152. Серія філологічних наук. – Вип. 15. Питання слов'янської філології. Мовознавство. – С. 236-243.
 18. Потапов П. О. К вопросу о литературном составе летописи // Русский филологический вестник. – 1910. – Т.68. – С. 1-19; 1911. – Т. 65. – С. 81-111.

19. Потапов П. О. К литературной истории рукописных сказаний о св. Николае Чудотворце // Ученые записки высшей школы г. Одессы. – 1922. – Т. II. – С. 121-129.
20. Потапов П. Й. Декілька слів про значення текстів життя Нифонта (за рукописом 1219 р.) // Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури. – 1928. – С. 6-16.
21. Потапов П. О. Конспект лекцій по старославянському языку для литературного факультета Одесского государственного пединститута (на правах рукописи). – Одеса, 1940.
22. Смольская А. К., Колесник В. А. Болгаристика в Одесском университете // Наша школа. – 1999. – №2/3. – С. 191-194.
23. Перцль В. И. Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков. – Харьков, 1871. – Т. 1.; 1873. – Т. II.